

Цивільне право та процес

Р. Стефанчук,

*завідувач кафедри цивільно-
правових дисциплін ХІУП,
кандидат юридичних наук*

ПОНЯТТЯ ПРАВОВА ПРИРОДА ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ТА ЇХ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Вищими соціальними цінностями в Україні визнано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку (ст. 3 Конституції України). Зрозуміло, що така суспільна переоцінка соціальних пріоритетів мусить віднайти своє відображення і в галузевому законодавстві, стати стрижнем його реформування. Будь-яка норма права повинна бути пронизана духом “людиноцентризму”, всебічного захисту прав та охоронюваних законом інтересів особи. І одним з перших кроків на цьому шляху стало прийняття Верховною Радою України нового Цивільного кодексу України як основної засади формування та розвитку громадянського суспільства. Однією з найвагоміших його здобутків на цьому шляху стала розробка Книги Другої “Особисті немайнові права фізичних осіб”, в якій вперше віднайшло своє місце настільки широке правове регулювання та захист особистої немайнової сфери людини.

Не можна сказати, що даний вид прав є новим для цивільного законодавства, усмі пам'ятаємо ст. 7 ЦК Української РСР (1964), яка захищала честь, гідність та ділову репутацію осіб, окремі норми Кодексу про шлюб та сім'ю України (1969), якими врегульовувались деякі аспекти права на ім'я тощо. Проте в такому обсязі регулювання та охорона особистих немайнових прав визначається вперше. І вже навіть в зв'язку із цим суттєво змінюється їх сутність та значення.

Зрозуміло, що перед тим, як виокремити певне явище, слід визначити його найбільш характерні риси. На нашу думку, найбільш суттєвими рисами цього права будуть *особистісність* та *немайновість*. “Немайновість” полягає в тому, що дане право позбавлене економічного змісту, тобто не може бути оцінене точно в будь-якому матеріальному еквіваленті. “Особистісність” даного права полягає у тому, що воно належить особі, як безпосередньому носієві певного блага і не може бути відділено від неї, внаслідок чого не підлягає відчуженню. Саме такі основні риси даних прав виділяються також і в новому Цивільному кодексі України.

Однак, досить важко погодитись із законодавцем, який також відносить до числа характерних ознак особистих немайнових прав *можливість володіння ними довічно*. Така позиція законодавця видається нам суперечливою, оскільки деякі з особистих немайнових благ за своєю природою просто не можуть існувати довічно, оскільки припиняють своє існування з моменту їх порушення. Так, наприклад, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції припиняє своє існування з моменту їх порушення шляхом розголошення і не підлягає відновленню для продовження свого існування довічно. Тому навряд чи можна говорити і про довічність суб'єктивного права, яким дане благо опосередковується.

Окрім цього, навряд чи правильно відносити до загальної ознаки особистих немайнових прав і таку рису, як *належність кожній особі від народження або за*

законом. Насамперед, такі поняття як “від народження” та “за законом” є не сумісні у відношенні до поняття “право”. Логіка цього твердження полягає у наступному: будь-яке благо, навіть попри те, що належить особі від моменту народження, а не з моменту, що передбачений в законі (наприклад, життя чи здоров'я фізичної особи існує незалежно від того, підтверджене воно законом чи ні), може стати *юридично значимим*, тобто підлягати правовій охороні у випадку його порушення лише у випадку його передбачення як юридично небайдужого субстрату, уособлення його в певну юридично захищену категорію, тобто в “право” на це благо. Отже, правом, в юридичному розумінні, є лише такий стан даного блага, який передбачений в нормативно-правовому акті, внаслідок чого він підлягає правовому регулюванню та охороні.

Ось чому основними відмежувальними ознаками даних прав будуть лише “немайновість” та “особистісність”, і, при чому, вони повинні застосовуватись не окремо, а в сукупності. З цього можна зробити висновок, що *особистими немайновими правами* є сукупність передбачених в законі юридичних можливостей особи, які позбавлені майнового (економічного) змісту та не можуть бути відділені від особи-носія та відчужені на користь інших осіб.

Проте, це лише загальна характеристика особистих немайнових прав. Окремим особистим немайновим правам характерна також і ціла низка інших ознак, що виокремлюють їх з-поміж інших. Так, наприклад, право на ім'я, право на індивідуальність та інші певним чином *індивідуалізують* особу-носія даного права, право на недоторканність особистого і сімейного життя, недоторканність житла та ряд інших забезпечують *відособленість* особи тощо.

Визначивши поняття особистого немайнового права, необхідно виявити його правову природу. Найбільш сприйнятливими в цьому аспекті видаються дві позиції: перша розглядає особисте немайнове право як елемент правоздатності, інша – як суб'єктивне право.

Розглядаючи юридичну природу особистих немайнових прав як *елемент правоздатності*,¹ автори зазначають, що суб'єктивні права не є єдиним видом цивільних прав. При цьому слід зазначити, що в теорії права також немає єдиного розуміння такої правової категорії як “правоздатність”. В цивілістиці існує принаймні дві концепції правовідносин: перша – концепція “*статичної правоздатності*”², друга – концепція “*динамічної правоздатності*”³. Перша концепція трактує правоздатність як здатність громадянина мати юридичні права та приймати на себе обов'язки. При цьому зв'язок між правоздатністю та суб'єктивним цивільним правом був таким, що правоздатність виступала необхідною передумовою суб'єктивного права.⁴ Концепція “*динамічної правоздатності*” виходила з того, що правоздатність є явище, яке набуває динамічного розвитку і її слід розглядати не як загальну, абстрактну передумову для правоволодіння взагалі, а в русі, як конкретну можливість стати носієм того чи іншого суб'єктивного права. При цьому суб'єктивне право прирівнювалось до певної претензії.⁵

¹ Советское гражданское право / Под ред. Д.М.Генкина, Я.А.Куника. - М., 1967. - С. 43-44; Мицкевич А.В. Субъекты советского права. - М., 1962. - С. 59.

² Вперше дану концепцію розробив С.М.Братусь. Див.: Братусь С.Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав // Советское государство и право. - 1949. - №8.

³ Автором даної концепції вважається М.М.Агарков. Див.: Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Учёные труды ВЮИИ. - Вып. III, - М., 1940.

⁴ Див.: Братусь С.Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав // Советское государство и право. - 1949. - №8; Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. - М., 1950.

⁵ Див.: Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Учёные труды ВЮИИ. - Вып. III, - М., 1940.

Проте в своєму висновку прихильники даної теорії єдині в тому, що особисті немайнові суб'єктивні права реалізуються не в правовідношенні, а поза ним і, по своїй суті, є елементом цивільної правоздатності.⁶ Таким чином, вони вважають, що включення особистих немайнових прав до елемента правоздатності знімає проблему абсолютного правовідношення стосовно немайнових благ.

Інша точка зору зводиться до того, що особисті немайнові права є *суб'єктивними правами*, під якими слід розуміти існуючі, наявні, належні даній особі права,⁷ міра можливої поведінки в цілях задоволення інтересів уповноваженого, тобто окреслена законом свобода здійснення вчинків, дій (утримання від них, вимагання відповідної поведінки від інших осіб) з метою володіння соціальним благом духовного чи матеріального характеру.⁸ Специфіка суб'єктивного права полягає в тому, що воно складається з двох рівнозначних повноважень, а саме: можливість вчиняти певні дії самим уповноваженим (*активний аспект*) і можливість уповноваженого вимагати від іншої особи вчинення певних дій чи утримання від їх вчинення (*негативний аспект*). Особливу увагу слід звернути на поняття *рівнозначності* даних аспектів, оскільки не всі автори, що підтримують дану точку зору, правильно розуміють поняття особистого немайнового права як суб'єктивного, концентруючи свою увагу, здебільшого, на його негативному аспекті.⁹

Першим аспектом даного права є те, що воно *абсолютне*.¹⁰ Абсолютні права¹¹ - це вид прав, які охороняються від усіх інших цивільно-правових суб'єктів, що підпорядковуються існуючому правовому режиму. Абсолютні права одного суб'єкта породжують абсолютні обов'язки у інших суб'єктів. Суть даних обов'язків: усі повинні утримуватись (виявляти свою пасивність) від порушення абсолютного права певного суб'єкта, інакше порушник покладає на себе додатковий юридичний обов'язок по відшкодуванню заподіяної шкоди, а потерпілий, реалізуючи своє право на захист порушених особистих нематеріальних благ від конкретного правопорушника, вступає з ним у відносні правовідносини.

Другим суттєвим аспектом цього права є те, що воно завжди *виникає та функціонує в рамках певного правовідношення*.¹² Тобто, оскільки дане право носить характер абсолютного, то і свою реалізацію воно знаходить у абсолютних правовідносинах. Хоча ця позиція в свій час була піддана певній критиці. Деякі автори

⁶ Ярошенко К.Б. Совершенствование гражданско-правовых форм защиты личных неимущественных прав граждан по советскому законодательству: Автореф.дис...д-ра.юрид.наук: 12.00.03 / НИИ советского государственного строительства и законодательства. - М., 1990. - С.10.

⁷ Братусь С.Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав // Советское государство и право. - 1949. - №8. - С.30.

⁸ Малеин Н.С. Тенденции развития гражданского права. // Советское государство и право. - 1978. - №1. - С. 41; Толстой Ю.К. К теории правоотношения. - Л., 1959. - С. 42; Алексеев С.С. Общая теория права. - М., 1981. - С. 114.

⁹ Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация. - Л., 1988. - С.120.

¹⁰ Ромовская З.В. Личные неимущественные права граждан СССР (понятие, виды, классификация, содержание гражданско-правовая защита): Автореф.дис...канд.юрид.наук: 12.712 / Киевский Гос. ун-т. - К., 1968. - С.9.

¹¹ Вперше поняття "абсолютних прав" було введено в юридичну термінологію В.К.Райхером. Див.: Райхер В.К. Абсолютные и относительные права // Известия экономики Ленинградского политехнического института. - Л., 1928. - Вып. 1. - XXI. - С. 303.

¹² Придворов Н.А. Общая и специальная гражданско-правовая защита чести и достоинства граждан: Автореф.дис...канд.юрид.наук: 12.712 / Харьковский юридический институт. - Х., 1967. - С.8; Белявский А.В. Защита чести и достоинства в советском гражданском праве: Автореф. дис...канд.юрид.наук: 12.712 / Моск. гос. ун-т. - М., 1966. - С.10; Вилейта А.П. Личные неимущественные правоотношения по советскому гражданскому праву: Автореф.дис...канд.юрид.наук: 12.712 / Вильнюсский Гос. ун-т. - Вильнюс, 1967. - С.12.

намагались доводити, що деякі суб'єктивні права існують поза правовідносинами.¹³ Проте вони у своїх твердженнях, які переважно зводились до того, що цивільне право регулює не право на вказані блага, а самі блага, в зв'язку з чим конструкція даних правовідносин є надуманою, не враховували того, що право взагалі по своїй суті не здатне впливати на дані блага, воно тільки в змозі підтверджувати наявність цих благ, оскільки вони існують об'єктивно.

З урахуванням усього вищевикладеного слід зауважити, що, на нашу думку, мають рацію автори, які вважають, що правова природа особистого немайнового права - це суб'єктивне право, яке характеризується тим, що воно є абсолютним правом, виникає та існує в правовідношенні до моменту його порушення, після чого вступає в силу суб'єктивне право на захист даного суб'єктивного права, яке існує в відносному правовідношенні.¹⁴

Розглядаючи дане питання, не можна випустити з уваги і місце особистих немайнових прав в системі цивільного права України. Досліджуючи історичний аспект, слід відмітити, що цивільні права, як елемент змісту особистих немайнових правовідносин, далеко не завжди віднаходили своє чільне місце в сфері цивільно-правового регулювання. Так, в Цивільному кодексі Української РСР 1922 року (який фактично цілком і повністю дублював тодішній Цивільний кодекс РСФСР) питання про включення особистих немайнових прав до сфери цивільно-правового регулювання не ставилось взагалі. З цього принципу виходили і більшість тодішніх вчених, які вважали, що цивільне право покликано врегульовувати та охороняти лише майнові правовідносини.

Деяко змінилась ситуація в період другої кодифікації цивільного законодавства, яка відбулась в СРСР в 1961 році. Згідно ст. 1 Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік (1961) та Цивільного кодексу Української РСР (1964) цивільне законодавство регулює майнові та пов'язані з ними немайнові відносини, а у випадках, що передбачені законом, і інші особисті немайнові відносини. Тоді, завдяки розробкам провідних науковців того часу, насамперед К.А.Флейшиц,¹⁵ вперше було закріплено на законодавчому рівні можливість цивільно-правового захисту окремих особистих немайнових благ. Так, з'явилась ст. 7 ЦК Української РСР (1964 року), яка надавала можливість особам, чия честь і гідність порушені внаслідок поширення неправдивих відомостей, вимагати спростування цієї інформації та вимагати заподіяної цим порушенням майнової шкоди і деяких інших. Проте, навіть законодавче закріплення не переконало окремих авторів з приводу того, що особисті немайнові права, рівно як і правовідносини, якими вони опосередковуються, не

¹³ Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. - М., 1974; Советское гражданское право. / Под ред. Д.М.Генкина, Я.А.Куника. - М., 1967; Явич Л.С. Общая теория права. - Л., 1976. - С. 173-174, 177, 194-195, 205.

¹⁴ Проте слід зауважити, що інколи з-поміж цих двох основних теорій юридичної природи права на честь, гідність та репутацію зустрічаються і досить оригінальні. Так, зокрема К.Ф.Егоров, який критично поставився до існуючої раніше теорії про суб'єктивне право, доходить висновку, що об'єкт даних прав відсутній, а момент виникнення даних прав неможливо визначити, а отже особисті немайнові права не являються суб'єктивними цивільними правами в спеціальному розумінні цього поняття та складають особливу категорію цивільних прав. Вони не потребують ніяких юридичних фактів для свого виникнення, являються рівними та конкретними для кожного громадянина з моменту виявлення правоздатності. Див.: Егоров К.Ф. Личные неимущественные права граждан СССР // Учёные записки ЛГУ. Серия юридических наук, вып.4. - 1953. - № 151. - С. 141, 143-146, 156-157. Інколи авторами висовується ідея, що дане право не носить характеру особистого немайнового права, а є конституційним правом. Див.: Воеводин Л.Д. Содержание правового положения личности в науке советского государственного права // Советское государство и право. - 1965. - №2. - С. 48; Матузов Н.И. Субъективные права граждан СССР. Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Л., 1964. - С. 19.

¹⁵ Флейшиц Е.А. Личные права граждан в гражданском праве Союза ССР и капиталистических стран. Учёные труды Всесоюзного института юридических наук НКЮ СССР. - Выпуск VI. - М., 1941. - 207 с.

входять в сферу цивільно-правового регулювання, оскільки законодавець поширює на них виключно функцію захисту.¹⁶ Основним доказом, на який посилались автори, була відсутність в законі визначення кола тих активних діянь, які могла б здійснити уповноважена особа, натомість вказано лише на абсолютний обов'язок усіх інших осіб ухилитись від порушення особистих благ особи, а також на способи захисту.

Інші автори, хоча і допускали їх правове регулювання, проте стверджували, що воно проводиться лише через їх захист чи охорону. Так, О.С.Йофе зазначав, що відносини, які складаються з приводу немайнових благ за своєю природою допускають лише юридичну охорону та виключають можливість їх регулювання, а термін "регулювання" вживався в широкому розумінні (що має на увазі також і правову охорону), а не у вузькому (коли воно обмежується лише нормуванням суспільних відносин в їх нормальному стані без направленості на відновлення порушених відносин).¹⁷ С.М.Братусь відмічає, що регулювання особистих немайнових відносин в цивільному праві побудовано як захист особистих благ від неправомірного на них посягання. До того часу, поки особисті права не порушені, правовий характер відносин, що пов'язаний з їх здійсненням, абсолютно не відчувається.¹⁸

Дані твердження були зустрінуті критикою з боку інших авторів, яка в своїй суті зводиться до того, що цивільне право не лише охороняє, але й регулює особисті немайнові права, що не пов'язані з майновими.¹⁹ Так, зокрема, Ш.Тагайназаров вважає, що "правове регулювання в тому і виражається, що норма встановлює правило поведінки та ставить це правило під державну охорону. ...Охорона означає, що відносини, які охороняються, мають правовий характер, стають предметом і правового регулювання".²⁰ К.Б.Ярошенко притримується думки, що "регулювання являє собою вплив на поведінку людини, а оскільки захист права виражається звичайно в примушенні до вчинення дій (утримання від вчинення дій), то слід визнати, що він тим самим являє собою один з варіантів регулювання".²¹ Тобто всі ці думки зводяться до того, що регулятивні та охоронювальні приписи тісно переплетені між собою, виступаючи в нероздільній єдності, а регулятивна та охоронювальна підсистеми зовні не об'єктивуються у вигляді відокремленого "регулятивного" чи "охоронювального" права.²²

Проте позиції прихильників позитивної теорії не обмежуються критикою попередньої концепції. Вони висувають ряд положень, які, на їх думку, підтверджують правильність саме цієї точки зору. Так, А.В.Белявський з цього приводу писав, що можливість регулювання цивільним правом особистих немайнових відносин

¹⁶ Гражданско-правовая охрана интересов личности / Иоффе О.С., Черепахин Б.Б., Толстой Ю.К. и др. - М.: Юр.лит., 1969. - С. 58; Советское гражданское право. В 2-х частях. Часть 1 / Маслов В.Ф., Пушкин А.А., Бару М.И. и др / Под ред. В.Ф.Маслова и А.А.Пушкина. - К.: Выща школа, 1983. - С.182-183 тощо.

¹⁷ Иоффе О.С. Советское гражданское право. - М.: Юр.лит., 1967. - С. 12-16; Иоффе О.С. Развитие цивилистической мысли в СССР. Часть 1. - Л., 1975. - С.92-93.

¹⁸ Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. - М.: Госюриздат, 1963. - С.83.

¹⁹ Див.: Красавчиков О.А. Охрана интересов личности и Свод законов Советского государства // Гражданско-правовая охрана личности в СССР. - Свердловск, 1977 - С. 23; Малеин Н.С. Тенденции развития гражданского права // Советское государство и право. - 1978. - №1. - С. 41; Малеина М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. - М.: Знание, 1991. - С. 12-16; Ромовская З.В. Личные неимущественные права граждан СССР (понятие, виды, классификация, содержание гражданско-правовая защита). - С.4.

²⁰ Тагайназаров Ш. Сущность и значение гражданско-правового регулирования личных неимущественных прав, не связанных с имущественными. // Укрепление законности и правопорядка в период развитого социализма. - Душанбе, 1976. - С. 44.

²¹ Ярошенко К.Б. Гражданско-правовая защита чести и достоинства граждан / Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды 43. (Всесоюзный научно-исследовательский институт советского государственного строительства и законодательства). - М., 1989. - С. 73.

²² Алексеев С.С. Общая теория права. Т.1. - С. 193, 261-262; Певзнер Л.Г. Понятие и виды субъективных гражданских прав // Вопросы гражданского права. Учёные записки. Вып. 10. - М., 1960. - С. 22; Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. - Свердловск, 1972. - С. 49.

пояснюється самостійною формою правового регулювання, подібними ознаками обох видів правовідносин (оскільки ті та інші відображають певний стан особи)²³ та специфікою цивільно-правового захисту, що покликана відновлювати порушені суспільні відносини.²⁴ Окрім того, як аргумент на користь цієї теорії підкреслюється, що не можна встановити санкцію, не встановивши права, яке ця санкція покликана охороняти, та обов'язок, дотримання якого вона покликана забезпечити, тобто не урегулювавши дане відношення.²⁵

Відмінною від двох попередніх є ще одна концепція, згідно з якою особисті немайнові права, що не пов'язані з майновими, є самостійним предметом регулювання, але незначна питома вага відносин, що пов'язані з особистими немайновими благами, незначна питома вага норм, що регулюють дані відносини, не дозволяє виділитись їм в самостійну галузь права.²⁶ Але по своїй сутності ці відносини є оригінальними, автономними, відособленими від інших відносин, а для їх захисту використовуються не тільки цивільно-правові способи.²⁷

Проте кінцево цей спір був вирішений в ст. 1 нового Цивільного кодексу України, де зазначається, що цивільним законодавством регулюються майнові та особисті немайнові відносини (цивільні відносини), основані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, у тому числі відносини, які складаються у сфері підприємництва.

Враховуючи усе вище наведене, слід зробити такий висновок: особисті немайнові права беззаперечно входять в систему цивільного права, реалізуються як абсолютні суб'єктивні права, в яких виділяють позитивний та негативний аспект, тобто вони підлягають цивільно-правовому регулюванню і охороні властивим даній правовій галузі компенсаторно-відновлювальним методом та відіграють значну роль при формуванні внутрішнього (духовного) світу фізичної особи. Однак, правова природа, зміст та місце в системі цивільно-правового регулювання та охорони цивільно-правових відносин є ще недостатньо дослідженими, що і зумовлює необхідність наукового дослідження саме цієї категорії суспільних відносин як предмету цивільного права.

²³ Про можливість віднести особисті немайнові правовідносини до предмету регулювання цивільного права (з огляду на їх подібність до майново-вартісних відносин) зазначалось і іншими авторами. Див.: Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация. - Л., 1988, - С. 16-17, 119-120; Егоров Н.Д. Личные неимущественные права граждан и организаций как институт советского гражданского права // Правоведение. - 1984. - №6. - С.34; Малеина М.Н. Защита личных неимущественных прав советскими гражданами. - С. 13.

²⁴ Белявский А.В., названа робота, - С.10.

²⁵ Флейшиц Е.А., Маковский А.Л. Теоретические вопросы кодификации республиканского гражданского законодательства // Советское государство и право. - 1963. - №1. - С.90; Малеин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. - М.: Юридическая литература, 1981. - С. 25; Цивільне право. Загальна частина / Підпригора О.А., Боброва Д.В., Дзера О.В. та інші / Під ред. Підпригори О.А., Бобрової Д.В. - К., 1995. - С. 339.

²⁶ О предмете советского гражданского права. К итогам дискуссии // Советское государство и право. - 1955. - №5. - С. 60; Тархов В.А., названа робота, - С. 57; Иванов О.В., названа робота, - С. 70, 72-73.

²⁷ Кулагин М.И. Тенденции развития законодательства о личных неимущественных правах граждан // XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса. - М., 1982. - С.60-61.